

БОЯН БАХАНОВ*
СЪЗНАНИЕТО КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ПРАВОТО И
ПРАВОТО КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА СВОБОДНАТА ВОЛЯ

Abstract: The present study expresses the thesis that there is a direct connection between the development of the consciousness of individuals in a society, the emergence of law, and the formation of free will. First, the article distinguishes between consciousness in the broad sense and consciousness in the narrow sense. The author also presents the different degrees of awareness, which will answer the question, at what level of their development human individuals attain the capacity to coexist in a legal society. Subsequently, the thesis will be argued that, in such a legal society, the necessary prerequisites are created for the formation of free will in the individual.

Keywords: integrative function; law; legal experience; legal society; free will; subjective rights; consciousness; legal obligation.

Въпросът за възникването и същността на правото е комплексен и се обсъжда и до днес, защото, като културен феномен, правото е сложен и продължителен във времето процес от развитието на нашата цивилизация, свързан с формирането и развитието на правните представи и очаквания, въз основа на които се създават правните правила.

Според множество автори правото възниква заради осъзнаването на нуждата от ред и систематични правила, които да регулират поведението във всеки аспект на обществения живот. По този начин основните човешки права и потребности се закрепват в един нов социален ред, който конституира правото като основен и най-важен нормативен регулатор в обществото. Разбира се, възникването на правото е процес, който се е случил във време, прекалено отдалечено от нашето, и историческите сведения, с които разполагаме, са твърде оскъдни и трудно биха могли да бъдат подкрепени със строго верифицирани и аргументирани научни изводи и разсъждения.

Тук ще потърсим един възможен отговор на въпросите дали и доколко правото се обуславя от съзнанието, като ще проверим тезата, че колкото по-съзнателен е човекът, толкова по-развито е и неговото чувство за ред, справедливост, правилно и грешно. Впоследствие ще развием тезата, че правото може да бъде разглеждано като необходима предпоставка за формирането на свободната воля в правовото общество.

Съзнанието като предпоставка за възникването на правото

„Човекът е обществено животно“ е теза, изразена още от Аристотел, което означава, че макар и на едно много по-примитивно равнище от днешното, хората винаги са се стремили да се обединяват в общности. Другият факт, който не би могъл да бъде пренебрегнат, когато се изследва появата на правото, е, че правото е явление, присъщо за човешките общества. Именно това кара множество автори, изхождайки от старата римска максима „ubi societas, ibi jus (Където има общество, там има и право)“ (Сталев

* Докторант в СУ „Св. Климент Охридски“.Email: boyanbahanov@ff.uni-sofia.bg

2007: 61), да застъпват тезата, че правото е възникнало паралелно с появата на човека и първите наченки на общество (в групи от по 30–60 души), т.е. „по последни данни преди около 2,5 милиона години“ (пак там: 61). Но тук възникват два въпроса: дали тогавашният човек е бил в състояние да създаде такъв сложен феномен, какъвто е правото? По-важният въпрос обаче е дали е бил готов за „правни преживявания“ (пак там: 23)? Именно отрицателният отговор на тези въпроси кара множество автори да се обединят около тезата, че правото е достижение едва на Homo Sapiens, т.е. възниква едва с неговата поява (преди около 200 000–130 000 години), следователно възниква много след зараждането на първите човешки общества. Изследванията в областта на еволюционните процеси показват, че развитието на Homo sapiens е възможно поради „нарастващата диференциация на кортикалните функции, които позволяват формирането на концептуална рамка“ (Gruter, Bohannan 1983: 6), която обхваща всички абстрактни правила и норми за поведение в социалната среда. Следователно можем да приемем тезата, че „появата на един такъв сложен нормативен регулатор като правото не възниква още с появата на човешкото общество, а предпоставя освен всички други фактори (икономически, социални, духовни) и определено равнище на нормативната култура на обществото“ (Милкова 2001: 31).

Както вече споменахме, възникването на правото несъмнено е продължителен процес от човешката нормативна еволюция, който започва постепенно то си развитие след появата на различни, но много съществени фактори, съпътстващи развитието на предправното общество. На първо място е преминаването към уседнал начин на живот, който е датиран преди 12 до 10 хиляди години и свързаното с това икономическо развитие, което се изразява с разделението на труда, преходът от консумираща към произвеждаща икономика, натрупването на повече блага в обществото и свързаните с това процеси по размяна. Възникването и развитието на тези процеси налага създаването на правила, които ясно, точно и категорично да очертават както правата и задълженията, свързани с тях, така и последиците от тяхното неизпълнение.

Друг много важен фактор, изиграл фундаментална роля за прехода от предправно обществено регулиране към порядък, основан на право, е формирането и развитието на говоримия език. Съжителството в общности все повече налага общуването между отделните членове, а това неминуемо води и до необходимостта от все повече и по-добре развити средства за общуване и комуникация. Говоримият език започва да се развива все повече за сметка на езика на тялото, защото с усложняването на обществения живот се появява и нуждата от по-добро разбиране на изпращаните послания. Това означава, че с развитието на мозъка, способен да формира думи, посредством които да общува, се увеличава и неговата способност за правни преживявания. В едно общество, базирано на йерархична структура на управление, нуждата от даване на заповеди, свързани с всекидневния обществен, живот все повече нараства, което означава, че развитието на говоримия език увеличава и тяхната ефективност. Затова можем да кажем, че правото и езикът са свързани още от своето възникване.

Това последващо развитие до голяма степен спомага за формулирането на първите обичайно-правни правила, които служат за регулиране на повтарящи се ситуации, обмена и разпределението на богатата и т.н. В литературата обаче няма единодушно мнение как точно възникват обичаите. Според някои автори те възникват посредством „повтаряща се практика на самите заинтересовани лица. Това е право, създадено по пътя на навика“ (Карбоние 1999: цит. в Дачев 2004:143). Според друга концепция за възникването на обичая, той е резултат от възприемането от страна на обществото на „индивидуалните навици (Дачев 2004: 143)“. Практиката обаче показва, че поведението, мотивирано от обичаите, се основава на съобразяване със съществуващите в общността норми за поведение с конвенционален характер. Това дава основание да определим обичая като „мълчаливото съгласие на хората, дълбоко вкоренено чрез продължителна употреба“ (Watson 1985: 44), тъй като конвенционалните практики се създават именно посредством колективното съгласие, което е гарант и критерий за тяхната валидност. Ето защо тези обичаи се следват съзнателно, като нещо редно, но не се осъзнават като съпреживяване“ (Дачев 2004: 129). Затова възникването на правото се дължи именно на готовността на човека за правни преживявания, тъй като неговото развитие е достигнало до ниво, в което той е способен да осмисля правилното, нормалното и редно поведение като дължимо.

В същността си правото представлява система от правила за регулиране на човешкото поведение, което се създава в отговор на необходимостта от нормиране на конкретни практически ситуации. Те представляват определени действия, които спадат към категориите правилно или неправилно, като са обусловени от принципа за позволено и непозволено. В този смисъл, както отбелязва С. Търнър: „Реалността на нормативността е източникът на нейната нормативна сила – тя в някакъв смисъл е едновременно в нас и извън нас. Когато я разпознаваме напълно, ние всъщност признаваме, че трябва да се подчиняваме“ (Turner 2010: 15). Затова ще се опитаме да покажем, че правото се обуславя от съзнанието, защото колкото по-съзнателен е човекът, толкова по-развито е и неговото чувство за ред, справедливост, правилно и грешно. Тези категории се формират върху основите, поставени в резултат на осмислянето на основните потребности и интереси и по думите на И. Кант се превръщат в „праобрази на определени правила“ (Кант 1963, цит. в Милкова 2001: 53).

Тук обаче по примера на А. Карагеоргиева ще трябва да направим две важни разграничения относно разбирането ни на понятието „съзнание“, а именно фактът, че „съзнание“ може да се разбира както в „широк, така и в тесен смисъл“ (Карагеоргиева 2009: §2.1). Освен това нивото на осъзнатост може да бъде степенувано, което ще ни помогне по-добре да илюстрираме връзката между съзнание и право.

Под „съзнание в широк смисъл“ се разбира, най-общо казано, психиката, т.е. менталните феномени, или „съзнателните и безсъзнателните ментални преживявания“ (Карагеоргиева 2009: §2.1.1), с които се обясняват всички

психически процеси, протичащи в мозъка на човека. Това схващане насочва към тезата на У. Джеймс, която е застъпена от множество автори, а именно, че „мозък, съзнание и психика са едно и също нещо“ (пак там). Главният мозък, е, така да се каже, „командният център“ на човешкото тяло и е отговорен за всички процеси, протичащи в него. В главния мозък се формират представите, усещанията, чувствата, волята, връзките, които сме способни да правим между различните феномени както от реалния, така и от менталния свят, а последните също са свързани с главния мозък. „Засега се приема, че челният неокортекс е биологичната опора на правните преживявания“ (Сталев 2007: 23), което означава, че всяко психично преживяване е свързано със съответен биологически процес в мозъка. Но всички тези процеси и явления стават възможни едва когато в своето развитие човекът е достигнал нивото на HomoSapiensSapiens.

От друга страна, със „съзнание в тесен смисъл“ (Карагеоргиева 2009: §2.1.2) се обозначава „състоянието на осъзнаване или състояние, при което някой е съзнателен“ (пак там). Степента на съзнателност може да се определи, като се вземат предвид няколко фактора, които характеризират способността на дадено ментално състояние:

„а) да има усещания и възприятия; б) да реагира на стимули (т.нар. от Ребер минимално съзнание); в) да има чувства и емоции; г) да има мисли, идеи, планове и образи; и д) да е наясно, че а-г са налице“ (Карагеоргиева 2009: §2.2.2).

Съвкупността от тези ментални преживявания би могла да се разбира като предпоставка за едно „интегрирано поведение“ (пак там: §2.2.2), което се обуславя от начина, по който човешките индивиди възприемат света и са способни да правят оценка на своето поведение и следователно да разбират значението на „уместно и неуместно“. Но вероятно именно точка (д) може да послужи като критерий за определянето на едно по-високо ниво на съзнание. Затова и Правото като образец за дължимо поведение възниква едва когато човешкото развитие е достигнало до тази по-висока степен на осъзнатост – т.е. той вече е бил готов за правни преживявания. Именно това спомага за координираното съжителство в даденото общество (интегрирано поведение), което спомага за възникването на правото. Вероятно точно това има предвид Сталев, когато говори за „психо-биологичната връзка между „правните преживявания и инстинкта за съжителство“ (Сталев 2007).

По своята същност правното преживяване представлява именно способността на съзнанието за интегриране на „определени императивно-атрибутивни преживявания“ (Бузов 2010: 85), чиято двойственост изразява връзката между субективното право и насрещното му задължение в съзнанието на техните носители. Двойствената природа на правото го превръща в посилен мотиватор от морала, тъй като то предизвиква определени нормативни очаквания – „преживяващият правото очаква изпълнение на задължението, а преживяващият задължението очаква упражняване на правото“ (пак там: 86).

Ще илюстрираме тази двойствена същност на правното преживяване с един пример от съвременното българско право, а именно договърът за изра-

ботка, уреден в ЗЗД, чл. 258-269. Познат още от римското частно право, по същество той представлява двустранен възмезден договор, по силата на който едната страна се задължава да изработи нещо, а другата се задължава да ѝ заплати съответното възнаграждение. В този случай изпълнителят престира (предоставя) резултата от своята работа, очаквайки да получи съответното възнаграждение за нейното изпълнение. От своя страна, възложителят изплаща възнаграждението с цел да получи резултата от въпросната работа. За да бъде успешно изпълнен разгледаният договор, е необходимо и двете страни да интегрират като дължими насрещните си поведения, в което се състоят и самите императивно-атрибутивни преживявания във всяко правоотношение. Възможността на правните субекти да осъзнават както субективното право – т.е. корелативната връзка между правата и насрещните им задължения, така и обективното право – правото като система от норми, е именно тяхната способност за интегриране на правото. Следователно тези субекти притежават по-силно интегрирана когнитивна система, която, казано метафорично, им позволява да „виждат както отделните дървета, така и гората в нейната цялост“ (Андреева 1999: 373). Обратното, тези, чиято когнитивна система е по-слабо развита, не виждат взаимоотношенията, които обвързват отделните дървета в гора. Това вероятно е една от причините множество хора, дори и днес, да имат склонността да пренебрегват факта, че като носители на определени права, те също са носители и на произтичащите от тях задължения. Затова способността за интегрирано поведение, основаващо се на правни преживявания, отличава човека от предправното общество от човека, чийто действия се ръководят от правила, основани на право. Това е така, защото според Търнър „всички норми, които изискват действия в рамките на едно общество, трябва да бъдат както хетерономни, така и автономни“ (Gruter, Bohannan 1983: 13). За да действат като регулатор на човешкото поведение, от една страна, тези норми трябва да са съобразени с всеобщите концепции за ред и справедливост в даденото общество, а от друга, те трябва да бъдат осъзнати и спазвани от отделния индивид в групата, което осигурява функционирането на това общество. Затова, както казва Русо, „едва когато гласът на дълга замести физическия импулс, а правото – пожеланието, човекът, който дотогава е гледал само себе си, се вижда принуден да действа въз основа на други принципи и да се съветва със своя разум, преди да послуша наклонностите си“ (Rousseau 2012: 156). Ето защо можем да предположим, че именно това е моментът, в който предправният порядък прави своя преход към правния такъв, тъй като в този период, посредством взаимодействието на правилата и нормите за поведение вътре и сред самото общество, те изкрystalлизират като абстрактни правила в съзнанието на индивидите, съставляващи това общество.

Интегрирането на правните преживявания в съзнанието както на отделния индивид, така и на обществото в неговата цялост, позволява на обективното право да функционира като всеобщ нормативен регулатор на обществените отношения. Затова, както ние, като хора, „споделяме общ свят, обща форма на живот“ (Герджиков 2012: 139), така споделяме и едно общо

право, диференциращо се в различни правни системи за съответното общество (държава). Корелативната връзка между обективното и субективното право е точно начинът, по който правото се отнася до отделните субекти, поставяйки ги в изгодна позиция (като носители на права) или неизгодна (носители на задължения). Субективното право е начинът, по който отделният субект преживява правото, от една страна, като съвкупност от права и насрещните им задължения, а от друга, като система от норми, регламентираща тези права и задължения. „Така става възможно правото да бъде и субективно, и обективно – две противоположни дадености, всяка от които намира своето оправдание и обяснение в другата“ (Михайлова 1996: 64).

Правото като предпоставка за формирането на свободната воля

Интегрирането на правото от страна на субекта като съвкупност от обективно и субективно право, му дава възможност да формира свободна воля като осъзнаване на нуждата от регулиране, в рамките на което той да избира и ръководи собствените си действия спрямо собствената си воля. Тук обаче трябва да отговорим на въпроса: „Какво е свободна воля“? Въпросът за същността на свободната воля е широко обсъждан от изследователи от различни области на познанието, но като че ли в литературата все още не е даден еднозначен отговор – „чуват се гласове – от философи, биолози, невроучени, а дори и юристи, че свободната воля не съществува и/или е илюзия“ (Карагеоргиева 2019: 89).

Ако дефинираме понятието свободна воля с неговото всеобщо разпространено схващане, ще кажем, че свободната воля е възможността да избираме собствените си действия и така да определяме посоката, в която да се развива животът ни. Това обяснение предполага, че ние сме в състояние да избираме „по кой път да поемем“, когато сме изправени пред въображаем кръстопът в нашето съзнание. Обаче без съмнение, както отбелязва А. Карагеоргиева, „нашите желания, склонности, предпочитания и предразположения играят роля при вземането на решение“ (Карагеоргиева 2009: §4.2.3) и въпреки това ние можем да изберем да действваме против нашите желания, предпочитания и т.н., което би означавало, че ние сме упражнили свободната си воля, т.е. „съзнателно“ сме взели решение да направим или да се въздържим от извършването на някакво действие.

Какво обаче ще се случи със „свободната воля“, ако ѝ противопоставим тезата, че „действията се извършват заради някакви основания, а основанието е онова, поради което действието се извършва само ако то е причина за това действие“? (Horgan and Tienson 2003: §5, цит. в Карагеоргиева 2009). Тук отговорът изглежда предопределен: щом така или иначе действията вече са предзададени, липсва свободна воля. Оттук може да се изведе, че правото е именно този фактор, който детерминира голяма част от нашите действия и в този смисъл ограничава нашата свобода.

Но един такъв възглед изглежда, меко казано, обезпокоителен, тъй като в съвременното той би могъл да доведе до спорове за легитимността на правото. Но все пак правото е продукт на човешкото съзнание – т.е. то е създадено от обществото за обществото и чрез него то получава необходимата ко-

ординация в смисъла на Д. Люис (Lewis 1969). „Инстинктът за съжителство стимулира към координирано обществено поведение и подхранва склонността към императивно-атрибутивни преживявания за корелативни права и задължения, каквито са правните преживявания“ (Сталев 2007: 131).

Тук за нашите цели е релевантна и тезата на Б. Либет (Libet 1985, цит. в Карагеоргиева 2009), според когото свободната воля се корени в способността човек съзнателно да контролира своите действия, които се формират несъзнателно в мозъка. Това води до извода, че функцията на свободната воля е не инициация, а подбор и контрол на действията. Но за да може да упражнява своята свободна воля, човек трябва да е способен на самоконтрол, който според А. Карагеоргиева е „условие за нейното упражняване и я предшества и фасилитира“ (Карагеоргиева 2019: 94). Ето защо и правото има същата роля – то регулира нашите действия посредством границите на приемливото и неприемливото поведение и налага санкции при тяхното нарушаване. „Всяко човешко същество е субект на правото, защото по определение той е носител на свободна воля“ (Михайлова 1996: 33). Това означава, че упражнявайки своята свободна воля, човек съзнава, че неговите действия имат рефлексия върху изборите, които той прави. Тук може да бъде прокаран паралел между степента на самоконтрол – която варира „от пълната липса до железния самоконтрол“ (Карагеоргиева 2019: 93) и степента на дееспособност на правните субекти – тя също бива степенувана от пълна липса на дееспособност (лицата до 14-годишна възраст и поставените под пълно запрещение) до пълна дееспособност (навършването на пълнолетие). Дееспособността, подобно на способността за самоконтрол, настъпва, когато човекът е „достигнал необходимата психо-физическа и интелектуална зрялост“ (Павлова 1995: 232), която според българското законодателство настъпва с навършването на 18-годишна възраст. Това е моментът от развитието на физическите лица, в който те вече имат пълната възможност „чрез свои правомерни действия да пораждат правни последици“ (пак там). Следователно законодателят е преценил, че от този момент нататък физическите лица имат способността осъзнато да вземат правно релевантни решения, да ръководят и контролират своите действия. Освен това от този момент нататък те са в пълна степен способни да носят юридическа отговорност за тях. „Дееспособността, както и способността за юридическа отговорност, предполагат нормално развита воля“ (Михайлова 1996: 33). Това може да се подкрепи от изследванията на Г. Мандлър и У. Кесън (Mandle and Kessen 1974 in Valentine 1992: 14, цит. в Карагеоргиева 2009), чиито резултати показват, че вярата в наличието на свободната воля е по-голям фактор в култури, в които се изискват обяснения за постъпките, търси се отговорност за тях и се вярва в последствията, произтичащи от действията. Освен това Мандлър и Кесън стигат до извода, че колкото е по-зряла (съзнателна) дадена личност, толкова е и по-развито чувството ѝ за свободна воля.

Всички тези разсъждения ни връщат към тезата за възникването на правото и ни водят до заключенията, че, подобно на свободната воля, и правото възниква когато и защото човекът е бил готов за него, дори нещо повече – той се

е нуждаел от средство за регулиране на отношенията във все по-развиващото се и усложняващото се човешко общество. Както отбелязва Ж. Сталев, „нуждата от право расте съобразно усложняването и разнообразяването на обществените отношения. Простите общества имат по-малка нужда от право от сложните и развитите“ (Сталев 2007: 94). Ето защо правото е основния нормативен регулатор в съвременната правова държава. Но ако разглеждаме обективното право единствено като продукт на държавата, а субективните права като „нещо второстепенно, израз на нейната добра воля“ (Михайлова 1996: 61), излиза, че свободата и свободната воля също са следствие от тази „добра воля“.

Не така обаче стои въпросът в съвременната правова държава, където на преден план са правата и свободите на отделния индивид, свободен да реализира своя потенциал и да осъзнае наличието на свободен избор и вследствие на това да формира своята свободна правно значима воля. И. Кант е на мнение, че правовата държава е единствената организационна форма, гарантираща личната свобода на отделния индивид. Според него единствен аргумент за нейното ограничаване може да бъде в името на общата свобода. Това най-добре може да се илюстрира с теорията на Жан-Жак Русо, според която съвременната държавна власт се характеризира с това, че „нейната легитимност е получена чрез волята на суверена. На подчинението на подвластните се противопоставя свободата на гражданите, учредяващи държавната власт. Свободата се изразява в това, че всеки, който участва във формирането на общата воля, се подчинява на действията на властта не като наложени, а като предложени от самия него. Власт, която не е установена от суверена, е нелегитимна власт“ (Дачев 2001: 113). В този смисъл точно общата воля е мястото, където се пресичат държава, право и общество, както и отделната личност като негов съставен елемент.

В съвременното развито гражданско общество именно създаденото от държавата обективно право е онзи основен критерий, с който осъзнатият човек съобразява своите действия. Точно това обективно право задава границите на свободата, в които единствено може да бъде осъзната и реализирана свободната воля в едни от нейните най-важни проявления в човешкия живот („свободната правнорелевантна воля“) (Милкова, 2002: 170), тъй като именно правото стои в основата на гражданското общество и спомага за неговото нормално функциониране. Ето как показахме защо съзнанието се явява своеобразна предпоставка, необходима за възникването и последващото развитие на правото, а от своя страна, как правото се явява онази необходима предпоставка за оформянето на свободната воля. Обективното право се оформя като „баланс между изгода и неизгода, бреме и облага, свобода и несвобода“ (Михайлова 1996: 40). От своя страна субективното право е гарант и възможност за личността да определи и реализира своята свободна правно значима воля (това е един вид саморегулация – „частична или пълна“ (Милкова 2002: 156) от страна на правните субекти, посредством която те съобразяват своето поведение, предписано от обективното право). За да действат като регулатор на чо-

вешкото поведение, от една страна, правните норми трябва да са съобразени с всеобщите концепции за ред и справедливост в даденото общество, а от друга, те трябва да бъдат осъзнати и спазвани от отделния индивид в групата, което осигурява функционирането на това общество. Затова в известен смисъл едва чрез правото като антипод на хаоса отделната личност може да се осъзнае като свободна и да формира свободна воля в същинския смисъл на това понятие, а не като някакъв вид анархия или анархична освободеност, защото „подтикът, който идва само от желанието, е робство, докато подчинението на закона, който човек сам си е предписал, е свобода“ (Rousseau, 2012: 156).

ЛИТЕРАТУРА – НОРМАТИВНА УРЕДБА

Закон за задълженията и договорите, обн. ДВ. бр. 275 от 22.11.1950 г., в сила от 01.01.1951 г., доп. ДВ. Бр. 42 от 22 май 2018 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. (съст. и прев.) 1999. *Психология на познанието. Христоматия по психология на познанието*. София: ИК Лик.
- Бузов, В. 2010. *Философия на правото и правна логика в глобалната епоха*. София: ИК Абагар.
- Герджиков, С. 2012. *Философия на относителността*. София: ИК Екстрем.
- Дачев, Л. 2001. *Учение за държавата*. София: ИК Свидя.
- Карагеоргиева, А. 2018. Свободна воля и самоконтрол. // *Човекът – свободен и несвободен*. II (Съст. Ц. Стоева и др.). София: УИ Св. Климент Охридски, 89–95.
- Карагеоргиева, А. 2009. *Философия на съзнанието*. София: ИК Библиотека 48.
- Милкова, Д. 2001. *Обща теория на правото*. София: ИК Албатрос.
- Михайлова, М. 1996. *Теория на правото. Лекции*. София: УИ Св. Климент Охридски.
- Павлова, М. 1995. *Гражданско право обща част*. Том 1. София: ИК Софи-Р.
- Сталев, Ж. 2007. *Нормативната сила на фактическото*. София: ИК Феня.
- Gruter, M., Bohannan, P. (Eds.) 1983. *The Evolution of Law*. Santa Barbara: Ross-Erikson Publishers.
- Lewis, D., 1969. *Conventions. A Philosophical Study*. Blackwell publisher.
- Scott, J. T. (Trans. Ed.). 2012. *The major Political Writings of Jean-Jacques Rousseau. The two Discourses and the Social Contract*. Chicago: University of Chicago Press.
- Turner, S. P. 2010. *Explaining the Normative*. Cambridge: Polity Press.

ТРАНСЛИТЕРИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreeva, L. (sast. i prev.) 1999. *Psihologia na poznaniето. Hristomatia po psihologia na poznaniето*. Sofia: IK Lik.
- Buzov, V. 2010. *Filosofia na pravoto i pravna logika v globalnata epoha*. Sofia: IK Abagar.
- Gerdzhikov, S. 2012. *Filosofia na odnositelnostta*. Sofia: IK Ekstrem.
- Dachev, L. 2001. *Uchenie za darzhavata*. Sofia: IK Svidia.
- Karageorgieva, A. 2018. *Svobodna volya i samokontrol*. // *Chovekat – svobodен i nesvobodен*. II (Sast. Ts. Stoeva i dr.). S.: UI Sv. Kliment Ohridski, 89–95.
- Karageorgieva, A. 2009. *Filosofia na saznanieto*. Sofia: IK Biblioteka 48.
- Milkova, D. 2001. *Obshta teoria na pravoto*. Sofia: IK Albatros.
- Mihaylova, M. 1996. *Teoria na pravoto. Leksii*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.
- Pavlova, M. 1995. *Grazhdansko pravo obshta chast*. Tom 1. Sofia: IK Sofi-R.
- Stalev, Zh. 2007. *Normativnata sila na fakticheskoto*. Sofia: IK Feneya.